

RENATA CHRZAN

Uniwersytet Wrocławski we Wrocławiu

renata.chrzan@op.pl

Anna Czuperska – lekarz, żołnierz SZP/ZWZ Okręgu Pomorze, ofiara denuncjacji, więzień i lekarz więzienny Pawiaka (cz. 1)

**Anna Czuperska – doctor, soldier of the SZP/
ZWZ Pomeranian District, victim of denunciation,
prisoner and prison doctor of Pawiak (part 1)**

.....

Anna Czuperska-Śliwicka (1908–1988) was a graduate of the Faculty of Medicine at the University of Warsaw in 1933. After completing her internship, she worked as a volunteer physician in the internal medicine departments of the Infants Jezus Hospital (until 1935) and St. Roch's Hospital (until 1937). From October 1937 to November 24, 1940, she served as a home doctor for the 4th District of the Social Insurance Institution in Zielonka. At the end of 1939, together with her husband Henryk, she was sworn in under the alias "Hanna" by Major Józef Ratajczak, pseudonym "Karolczak," the first commander of the SZP-ZWZ Pomerania District. Their apartment served as a contact and courier transfer point for couriers from the Pomerania region. She was arrested with her husband, their housekeeper, and Major J. Ratajczak on the night of November 23–24, 1940, as a result of betrayal by Gestapo agent Józef Olszewski, a ZWZ courier. She was taken to the Gestapo headquarters on Szucha Avenue, tortured, and imprisoned in Pawiak Prison. From December 24, 1940, to July 31, 1944, she was a prisoner-physician at the women's hospital „Serbia.” She combined her medical work with underground resistance activities. She died in 1988. She was the author of the book „Four Years of Emergency Duty”.

Keywords

Anna Czuperska-Śliwicka, ZWZ/AK Pomerania District, Pawiak

Anna Czuperska-Śliwicka (1908–1988) absolwentka Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w 1933 r. Po stażu lekarz wolontariusz oddziałów wewnętrznych szpitali Dzieciątka Jezus (do 1935 r.) i św. Rocha (do 1937 r.). Od X 1937 r. do 24.XI.1940 r. lekarz domowy IV Obwodu Ubezpieczalni Społecznej w Zielonce. Pod koniec 1939 r. zaprzysiężona wraz z mężem Henrykiem jako „Hanna” przez mjr Józefa Ratajczaka ps. „Karolczak”, pierwszego komendanta Okręgu SZP-ZWZ Pomorze. W ich mieszkaniu znajdował się punkt kontaktowy i przerzutowy kurierów z Pomorza. Aresztowana z mężem, gospożą i mjr J. Ratajczakiem w nocy z 23/24 XI.1940 r. w wyniku zdrady agenta gestapo Józefa Olszewskiego, kuriera ZWZ. Przewieziona w al. Szucha do siedziby Gestapo, torturowana, osadzona w więzieniu na Pawiaku. Od 24 XII 1940 do 31 VII 1944 lekarka-więźniarka szpitala kobiecego „Serbii”. Łączyła pracę lekarza z działalnością konspiracyjną. Zmarła w 1988 r. Autorka książki *Cztery lata ostrego dyżuru*.

Słowa kluczowe

Anna Czuperska-Śliwicka, ZWZ/AK okręg Pomorze, Pawiak

Anna Olga Czuperska-Śliwicka (1908–1988), z domu Krawecka, była kolejnym dzieckiem Pawła i Herminy z domu Niedojadło. Urodziła się 10 lipca 1908 r. we wsi Bielcza obok Brzeska, w Galicji, jako córka zawodowego żołnierza¹. Miała czworo rodzeństwa, siostrę Marię oraz trzech braci – Jerzego, Jana i Władysława. Siostra, po ukończeniu studiów na Wydziale Farmacji Uniwersytetu Warszawskiego, wyszła za mąż za Tadeusza Pokoniewskiego, kapitana lotnictwa. Bracia Jerzy i Jan, podobnie jak ojciec, zostali lekarzami wojskowymi. Władysław zaś zmarł przedwcześnie po powrocie z zesłania w Rosji. Jan, porucznik w stanie spoczynku, lekarz 82 pp został zamordowany w Katyniu².

Mieszkała z rodzicami i rodzeństwem w Chrzanowie do 1922 r., gdzie w 1914 r. rozpoczęła naukę w Szkole Powszechnej, a od 1918 r. w Państwowym Gimnazjum. Od 1922 r. w związku ze służbowym przeniesieniem ojca do Oficerskiej Szkoły Sanitarnej Szpitala Ujazdowskiego rodzina zamieszkała w Warszawie na terenie Szkoły. Rozpoczęła naukę w piątej klasie o profilu matematyczno-przyrodniczym Państwowego Gimnazjum i Liceum Żeńskiego im. Emilii Plater przy ul.

¹ J. Trytek, *Taniec wśród mieczów córki Pawła Kraweckiego*, „Radło”, nr 1 (59), 2021, s. 50, [w:] https://www.gminaradlow.pl/pro_radlow/zasoby/files/radlo/2021-1.pdf (dostęp 1.05.2023).

² Fundacja Generał Elżbiety Zawadzkiej. Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek w Toruniu (dalej FGEZ), sygn. K:696/1533Pom., s. 33: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

Mazowieckiej 12. Z powodu choroby powtarzała klasę³. Była także harcerką 15 Warszawskiej Żeńskiej Drużyny Harcerskiej (WŻDH) przy tymże Gimnazjum⁴.

Od 1 września 1923 r. przeniosła się do Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Marii Konopnickiej przy ul. św. Barbary 4, gdzie kontynuowała naukę do matury w 1927 r. Na świadectwie dojrzałości widnieją oceny dobre z historii, śpiewu, religii i muzyki, dostateczne zaś z języków polskiego, łacińskiego i niemieckiego, ćwiczeń cielesnych, przyrodoznawstwa, matematyki, fizyki z chemią i propedeutyki filozofii⁵. W tymże Gimnazjum dołączyła również do drużyny harcerskiej⁶.

W 1927 r. rozpoczęła studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Warszawskiego, uzyskując z większości przedmiotów oceny dostateczne. Oceny dobre otrzymała wyłącznie z biologii, stomatologii, farmakologii i higieny⁷. 4 grudnia 1933 r. otrzymała dyplom lekarza⁸.

Po ukończeniu rocznego stażu podyplomowego odbywanego do 1935 r. w szpitalach: Św. Ducha, Św. Zofii i Dzieciątka Jezus⁹, w dniu 31 stycznia 1936 r. otrzymała prawo wykonywania zawodu lekarza, a 4 lutego 1936 r. została członkiem Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej ze specjalnością choroby wewnętrzne¹⁰.

Zamieszkiwała w tym czasie przy ul. Nowogrodzkiej 31 m. 19, będąc panną i pozostając na utrzymaniu rodziców¹¹.

W latach 1936–37 pracowała w szpitalu św. Rocha, od października 1937 r. do września 1939 r. – jako lekarz domowy warszawskiego IV Obwodu Ubezpieczalni Społecznej w Zielonce¹². W styczniu 1939 r. była także lekarzem higienistą w Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet¹³. Od stycznia 1940 do 24 listopada 1940 r. pracowała ponownie jako lekarz domowy IV Obwodu Ubezpieczalni Społecznej (na zastępstwo)¹⁴.

W 1940 r. prowadziła także prywatną praktykę lekarską w swoim mieszkaniu przy Nowogrodzkiej 31 lok. 9¹⁵.

³ *Ibidem*.

⁴ Z. Zonik, *Wyrwani z szeregow. Harcerki i harcerze na Pawiaku w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1988, s. 222.

⁵ FGEZ, sygn. K:696/1533Pom., s. 33: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

⁶ Z. Zonik, *op. cit.*, s. 222.

⁷ FGEZ, sygn. K:696/1533Pom., s. 33: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

⁸ *Ibidem*, s. 9: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Odpis dyplomu lekarskiego Anny Olgi Kraweckiej z 4.12.1933 r. [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

⁹ *Ibidem*, s. 4: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Życiorys-relacja A. Czuperskiej z dn. 8.08.46, kserokopia rękop. [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹⁰ *Ibidem*, s. 11: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Karta Rejestracyjna Członka Izby Lekarskiej Warszawsko-Białostockiej z 4.02.36 kserokopia oryg. [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹¹ *Ibidem*, s. 11.

¹² *Ibidem*, s. 4: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Życiorys-relacja A. Czuperskiej z dn. 8.08.46, kserokopia rękop. [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹³ *Ibidem*, s. 28: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹⁴ *Ibidem*, s. 4: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Życiorys-relacja A. Czuperskiej z dn. 8.08.46, kserokopia rękop. [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹⁵ *Ibidem*, s. 28: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

Niedługo przed wybuchem II Wojny Światowej wyszła za mąż za młodszego od siebie o dwa lata Henryka Czuperskiego, lekarza chirurga Szpitala Przemienienia Pańskiego¹⁶ na Pradze, zamieszkałego przy ul. Zygmuntowskiej 2¹⁷. Małżeństwo zamieszkało w mieszkaniu żony, przy ul. Nowogrodzkiej 31 lok. 9.

Mąż, jako podporucznik rezerwy, absolwent Centrum Wyszczolenia Sanitarne-go, został szybko powołany do wojska. Uczestniczył w kampanii wrześniowej jako lekarz pułkowy 28 Dywizji Piechoty w składzie Armii „Łódź”. Podczas walk wykazał się męstwem, a za doprowadzenie bez strat taboru sanitarnego do twierdzy Modlin otrzymał Krzyż Walecznych. Po przegranej kampanii wrześniowej powrócił do pracy chirurga Szpitala Przemienienia Pańskiego na warszawskiej Pradze, unikając niewoli¹⁸.

Już jesienią 1939 r. harcmistrz major Józef Ratajczak (1897–1942), pseudonim „Karol”, przybrane nazwiska „Englert”, „Krauze”, „Karolczak”¹⁹, obrońca twierdzy w Modlinie, po kapitulacji jeniec obozu w Działdowie, gdzie zetknął się z konspiracją, znając Henryka Czuperskiego z walk wrześniowych wciągnął małżeństwo Anny i Henryka pod pseudonimami „Hanna” i „Ryszard” do działalności konspiracyjnej. „Karolczak” po zwolnieniu z obozu jenieckiego, aby uniknąć niemieckiej niewoli, leczył się w Szpitalu Mokotowskim. Tam został zaprzysiężony przez płk Stefana Roweckiego, zastępcę dowódcy Służby Zwycięstwu Polski (SZP). Prawdopodobnie 20 października 1939 r. mianowano go Komendantem SZP na Pomorze, następnie Komendantem Okręgu Pomorskiego Związku Walki Zbrojnej (ZWZ)²⁰. Tworzył struktury Służby Zwycięstwu Polsce (SZP)/Związku Walki Zbrojnej (ZWZ) na terenach włączonych do III Rzeszy²¹. Sam był jednym ze współtwórców pomorskiej konspiracji i pierwszym komendantem SZP/ZWZ Okręgu Pomorze z siedzibą w Toruniu, gdzie początkowo przebywał. Z uwagi na trudności w legalizacji pobytu przeniósł się do Warszawy, skąd organizował Okręg Pomorze, rzadko już wyjeżdżając w teren. Odwiedzał Toruń, Bydgoszcz, Grudziądz i Ciechocinek, jako akwizytor firmy wytwarzającej narzędzia stolarskie, pod nazwiskiem Krauze. Kilukrotnie telefonował do małżeństwa Czuperskich w Warszawie przekazując instrukcje dla Ireny Ch., ps. „Steinowa”, „Kamieniczna”²².

Mieszkanie Czuperskich, przy ul. Nowogrodzkiej 31 lok. 9 w centrum Warszawy, było punktem kontaktowym Okręgu Pomorze i mjr J. Ratajczaka, w którym spotykał się z dowódcą SZP, gen. M. Tokarzewskim-Karaszewiczem,

kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content

¹⁶ *Ibidem*, s. 34: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

¹⁷ *Część III b Alfabetyczny spis lekarzy w Warszawie*, s. 19, [w:] http://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl:8080/Content/3688/DZS_1_5_6335_CZ_3B.pdf (dostęp 1.05.23)

¹⁸ J. Trytek, *op. cit.*, s. 50.

¹⁹ FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 1: Józef Ratajczak [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

²⁰ *Ibidem*, s. 8–10: Józef Ratajczak, Bogdan Chrzanowski [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

²¹ FGEZ, sygn. K:696/1533Pom., s. 34: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” przysłał M. Sulej z Warszawy, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

²² FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 8–10: Józef Ratajczak, Bogdan Chrzanowski [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

płk. S. Roweckim oraz podkomendnymi²³. Była tam także placówka przerzutowa kurierów²⁴.

Jesienią 1940 r. nastąpiła seria aresztowań wśród członków powstającej pomorskiej konspiracji. Na dwa tygodnie przed aresztowaniem²⁵, w listopadzie 1940 r. Anna Paszkowska ps. „Dyńia”, Marta²⁶, lekarka z Torunia, zwerbowana przez mjr J. Ratajczaka do współpracy z podziemiem, a w razie potrzeby jego łączniczka i kurierka²⁷, po załatwieniu przepustki na wyjazd do Warszawy, głównie w celu odwiedzenia swojego ojca, otrzymała polecenie ostrzeżenia mjr J. Ratajczaka²⁸ i małżeństwa Czuperskich²⁹ o aresztowaniach na Pomorzu. Uczyniła to spotykając się z nim w mieszkaniu swojego kolegi ze studiów³⁰ dr Czuperskiego i jego żony. Po otrzymaniu ostrzeżenia mjr J. Ratajczak uśmiechnął się i machnął ręką³¹, bagatelizując grożące mu niebezpieczeństwo³².

Kurier Komendanta Okręgu Pomorze obsługujący trasę Toruń/Bydgoszcz-Warszawa, Józef Olszewski, został także aresztowany w 1940 r. w nieustalonych okolicznościach, miejscu i czasie³³. Wskutek podanych przez niego informacji, Gestapo, w liczbie dziewięciu cywilnych funkcjonariuszy z oficerem na czele³⁴, w nocy z 23/24 listopada 1940 r. przybyło do mieszkania Czuperskich i aresztowało wszystkich tam obecnych: małżeństwo Czuperskich i ich gospozię Leokadię. Podczas zatrzymania kazano się im ubrać oraz pytano osobno obojga małżonków, czy nie znają wysokiego blondyna i gdzie on jest. Po otrzymaniu odmownych

²³ *Ibidem*.

²⁴ FGEZ, sygn. K:696/1533Pom., s. 5: „Anna Olga Czuperska-Śliwicka z d. Krawecka” Biogram opracowany przez EZ i DŁ do I tomu „Słownika VM Kobiet” [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/192146/edition/194257/content>

²⁵ A. Czuperska, *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1968, s. 4.

²⁶ FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s. 1: Anna Paszkowska z d. Dydyńska [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

²⁷ FGEZ, sygn. M:160–769Pom., s. 25: Jerzy Paszkowski Anna Zakrzewska [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159948/edition/162331/content>

²⁸ FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s. 59: Anna Paszkowska z d. Dydyńska – życiorys, Anna Ritter z d. Paszkowska [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

²⁹ A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 4.

³⁰ FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s. 59: Anna Paszkowska z d. Dydyńska – życiorys, Anna Ritter z d. Paszkowska [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

³¹ FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s. 29: Anna Paszkowska z d. Dydyńska *Wspomnienia z okresu: wrzesień 1939 – maj 1945* [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

³² FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s. 59: Anna Paszkowska z d. Dydyńska – życiorys, Anna Ritter z d. Paszkowska [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

³³ A. Gąsiorowski, *Aresztowania w pionie łączności organizacji konspiracyjnych na Pomorzu Gdańskim i ich konsekwencje*, [w:] *Łączność konspiracyjna 1939–45. Materiały z XXVII sesji naukowej w Toruniu w dniach 16–17 XI 2017 roku*, red. B. Chrzanowski, Toruń 2019, s. 152.

³⁴ A. Czuperska, *Zapisy terroru*, [w:] https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=135&navq=HR0cDovL3d3dy56YXBpc3l0ZXJyb3J1LnBsL2RsaWJyYS9yZXN1bHRzP2FjdGlvb3J1BZHZhbmNIZFNiYXJjaEFjdGlvb3J0eXBpS0ZjNlYXJjaF9hdHRpZDE9Njcmc2VhcmNoX3ZhbHVIMT1FeGVjdXRpb24mcGFnZUZYb209aW5kZXhzZWYyY2gmcD0xNDU&navref=NTc7NHYgNWw7NTkgNDM7M3IgNGw7NDkgNHU7NGkgNHA7NGQgNHM7NGcgOWs7OTggOTM7OHlgM3NhOzNyaiAxcTY7MXBvIG-NjctjNwCgYjYQyO2lwaSBjd3l7Y29xIGN3NztjbzggOWVxOzljMCA5ZXg7OWM3IDlnMDs5ZGEgYjFsO2F-5MyBiMW47YXk1&format_id=5 (dostęp: 22.05.2024)

odpowiedzi Henryk Czuperski został kilkakrotnie uderzony pięściami w głowę i inne części ciała, a Anna Czuperska – uderzona w twarz³⁵.

Poszukiwanym przez Gestapo wysokim blondynem był ich konspiracyjny dowódca, Komendant Okręgu Pomorze ZWZ, mjr Józef Ratajczak³⁶.

Po przeprowadzeniu rewizji osobistej oraz rewizji w mieszkaniu sprowadzono wszystkich aresztowanych do oczekujących na rogu Marszałkowskiej i Nowogrodzkiej samochodów, którymi zawieziono ich w al. Szucha do centrali Gestapo³⁷.

Majora J. Ratajczaka, Komendanta Okręgu Pomorze ZWZ³⁸, wcześniej wezwanego telefonicznie z Pomorza do Warszawy przez lekarza Henryka Czuperskiego, z powodu choroby żony, aresztowano tej samej nocy w Rembertowie³⁹.

Aresztowano także działaczy ZWZ w Bydgoszczy, Grudziądzu i Toruniu⁴⁰. 18 listopada 1940 r. w Toruniu aresztowano Wacława Ciesielskiego, jednego z członków kierownictwa podziemnej organizacji „Grunwald”, zamordowanego w obozie koncentracyjnym Stutthof 2 lutego 1942 r.⁴¹

W tym samym dniu w Warszawie nastąpiły również aresztowania innych członków pomorskiej konspiracji, kobiet i mężczyzn⁴², m. in. Stefana Szczepanowskiego, urzędnika byłego Urzędu Morskiego w Gdyni, jego żony Wandy, Zofii Briese-majster, Zofii Bartoszewicz z matką, Zofią Szczepańską⁴³.

Wszyscy zostali przewiezieni w al. Szucha do siedziby Gestapo, gdzie poddano ich brutalnemu przesłuchaniu⁴⁴. Annę Czuperską ponownie pytano o osobę nieznanego blondyna, którym był mjr Józef Ratajczak⁴⁵. W budynku Gestapo zakatowany został Stefan Szczepanowski. Mjr Józef Ratajczak i Henryk Czuperski doznali ciężkich obrażeń ciała, a Anna Czuperska ciężkich obrażeń głowy⁴⁶. Po przesłuchaniu połączonym z torturami mjr J. Ratajczaka zniesiono z piętra na no-szach, a Henryk Czuperski ślaniając się schodził sam⁴⁷.

Rankiem w niedzielę 24 listopada 1940 r. konspiratorzy wraz z grupą około 30 osób zostali przewiezieni do więzienia niemieckiej Policji Bezpieczeństwa przy ul.

³⁵ *Ibidem*

³⁶ Z. Zonik, *op. cit.*, s. 222.

³⁷ A. Czuperska, *Zapisy terroru...*

³⁸ B. Chrzanowski, *Ratajczak Józef ps. „Karol”, przybr. nazw.: „Englert”, „Krauze”, „Karolczak” (1897–1942), kmdt Okręgu SZP–ZWZ Pomorze*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, pod red. H. Maciejewskiej-Marcinkowskiej i A. Zakrzewskiej, cz. 2, Toruń 1996, s. 144–147.

³⁹ FGEZ, sygn M-28/637Pom., s. 10: Józef Ratajczak, Bogdan Chrzanowski [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

⁴⁰ *Ibidem*, s. 3.

⁴¹ FGEZ, sygn M-244/853Pom., s. 9: Wacław Ciesielski, Wiktor Pepliński [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/194184/edition/196230/content>

⁴² K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 223.

⁴³ A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 11.

⁴⁴ FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 4: Józef Ratajczak, notatka autorstwa Stanisława Suszyńskiego sporządzona 23.12.1978 r. o Józefie Ratajczaku, kserokopia [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

⁴⁵ Z. Zonik, *op. cit.*, s. 222.

⁴⁶ FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 4: Józef Ratajczak, notatka autorstwa Stanisława Suszyńskiego sporządzona 23.12.1978 r. o Józefie Ratajczaku, kserokopia [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

⁴⁷ A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 6.

Dzielnej 24/26, zwanego potocznie Pawiakiem⁴⁸, z uwagi na lokalizację pomiędzy ulicami Dzielną, Więzienną, Smoczą i Pawią⁴⁹.

W więzieniu Pawiak, największym więzieniu politycznym na terenie Generalnego Gubernatorstwa, w okresie od 2 października 1939 r. do 21 sierpnia 1944 r. przebywało łącznie około 100 000 osób, z czego 37 000 rozstrzelano, ok. 60 000 wywieziono do obozów koncentracyjnych, pracy przymusowej na terenie III Rzeszy lub przeniesiono do innych więzień⁵⁰. Pozostałych zwolniono. Aresztowani należeli do różnych wyznań, grup społecznych i zawodowych. Znaczącą liczbę więźniów tworzyła inteligencja: lekarze, nauczyciele, naukowcy, inżynierowie, księża, dziennikarze⁵¹. Przetrzymywano tam członków ruchu oporu,

„zakładników, przedwojennych działaczy politycznych i społecznych, przedstawicieli świata nauki, kultury i sztuki, duchowieństwa, byłych wojskowych, adwokatów, lekarzy, inżynierów, urzędników, młodzież szkolną i [...] akademicką z tajnych uczelni, [...] pracowników fizycznych i chłopów [...], ludzi ujętych w łapaniach, [...] czasem jeńców wojennych różnych narodowości. Więźniowie-Żydzi najczęściej nie byli wciągani do rejestrów⁵².

Wśród więźniów był także „minimalny procent przestępców kryminalnych oraz nieliczni *volks-* i *reichsdeutsche*. Pawiak był poza tym miejscem czasowego pobytu internowanych. Wszyscy osadzeni [...] podlegając wyłącznie Gestapo, pozabawieni byli jakiegokolwiek obrony prawnej⁵³.

Była więźniarka, powieściopisarka Pola Gojawiczyńska, opisała Pawiak jako „miejsce nie tylko nieopisanych cierpień, zwątpień i śmierci, ale i oporu, hartu, wzrostu człowieka⁵⁴.

Henryk Czuperski zemdlął w kancelarii podczas procedury przyjęcia i został skierowany przez gestapowców do szpitala więziennego, a Anna Czuperska na oddział kobiecy, tzw. Serbie⁵⁵. W celi przejściowej przez jedną dobę przebywała z gospożą oraz z innymi, nieznanymi im wcześniej, kobietami aresztowanymi tej samej nocy: Wandą Szczepanowską, Zofią Briesemajster, Zofią Bartoszewicz i jej matką, Zofią Szczepańską⁵⁶. Około południa w niedzielę 24 listopada 1940 r. dołączyła do nich Irena Ch., przychodząca do ich punktu kontaktowego na spotkania z mjr J. Ratajczkiem „Karolczakiem”. Dr Anna Czuperska podaje, iż „nie straciła dobrego humoru i przyznać muszę, że wobec nastroju, jaki wśród nas panował, jej niefrasobliwość była irytująca⁵⁷. Z zasłyszanych rozmów ustaliła, „że prawie

⁴⁸ A. Czuperska, *Zapisy terroru...*, s. 1.

⁴⁹ <https://www.new.getto.pl/pl/Miejsca/D/Dzielna-Pawiak-24-28>

⁵⁰ J. Gierczyńska, *Ślady pamięci dawnego warszawskiego więzienia Pawiak. 45. rocznica powstania Muzeum Więzienia Pawiak, „Niepodległość i Pamięć”, 2010, nr 32, s. 3.*

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 7.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ P. Gojawiczyńska, *A Pawiak?*, „Życie Warszawy”, nr 51, luty 1959, s. 3.

⁵⁵ A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 7.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 11.

⁵⁷ A. Czuperska, *Cztery lata...*, s. 7.

wszystkie aresztowane tej nocy znajdują się i zostały zatrzymane pod zarzutem ukrywania ludzi poszukiwanych przez Gestapo⁵⁸.

Mjr Józef Ratajczak w wyniku tortur doznał ciężkich obrażeń głowy i kręgosłupa, uniemożliwiających samodzielne poruszanie się i chwilowo zaburzających mówienie. Za radą lekarza więziennego Zygmunta Śliwickiego udawał niemotę i utratę pamięci wstecznej, co utrudniało i uniemożliwiło Niemcom prowadzenie dalszego śledztwa. Razem z Henrykiem Czuperskim przez półtoraroczny okres pobytu w więzieniu byli intensywnie leczeni początkowo w szpitalu więziennym, a następnie w izbie chorych. Mjr J. Ratajczak pomimo niemożliwości chodzenia o własnych siłach, w dniu 28 maja 1942 r. został wyniesiony na noszach i dołączony do zbiorowego transportu na rozstrzelanie w lasach sękocińskich k/Magdaleny w okolicach Warszawy⁵⁹. W śledztwie nie załamał się i nikogo nie wydał.

Anna Czuperska, już jako lekarz-więzień szpitala kobiecego (od 24 grudnia 1940 r. do chwili zwolnienia 31 lipca 1944 r.), była trzykrotnie wzywana na przesłuchanie do kancelarii Pawiaka w okresie trzech lub czterech miesięcy po aresztowaniu. W tym samym czasie przynoszono na noszach ze szpitala więziennego dr Henryka Czuperskiego. Pytano ich odnośnie przynależności do organizacji i ponownie o nazwisko wysokiego blondyna⁶⁰, czyli mjr J. Ratajczaka⁶¹, którym interesowano się już w ich mieszkaniu podczas aresztowania. Pomimo leżącej pozycji na noszach dr Czuperski był bity i kopany, a jego żona bita po twarzy⁶². W śledztwie Czuperscy nigdy nie załamał się i nikogo nie wydali. Po ponad półtorarocznym pobycie w szpitalu więziennym i izbie chorych, nie odzyskawszy zdrowia i możliwości samodzielnego poruszania się z powodu zaburzeń równowagi, dr Henryk Czuperski został w dniu 18 sierpnia 1942 r. wywieziony do obozu koncentracyjnego w Auschwitz, na specjalne zarządzenie zastępcy komendanta więzienia Hiersemanna⁶³. Otrzymał numer obozowy 60111 i trafił na kilka tygodni do obozowego szpitala⁶⁴, skąd w dniu 25 września 1942 r. został zabrany na rozstrzelanie na bloku 11⁶⁵.

Część aresztowanych kobiet została zwolniona w końcu listopada 1940 r., część pozostałych – w lutym 1941 r. Jedną z aresztowanych, Irenę Ch. obciążyla w zeznaniach przed Gestapo Annę i Henryka Czuperskich oraz mjr J. Ratajczaka podając, iż zna Czuperskich, gdyż przychodziła do ich mieszkania na spotkania z mjr J. Ratajczakiem, zaś znaleziona u niej fałszywa kenkarta na nazwisko Krauze należy do niego. Irenę Ch. po kilku miesiącach zwolniono z więzienia. Jak podaje Anna Czuperska nie podjęła ona więcej kontaktu z konspiracją. Po raz drugi znalazła się

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 4: Józef Ratajczak, notatka autorstwa Stanisława Suszyńskiego sporządzona 23.12.1978 r. o Józefie Ratajczaku, kserokopia [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

⁶⁰ A. Czuperska, *Zapisy terroru...*, s. 1.

⁶¹ Z. Zonik, *op. cit.*, s. 222.

⁶² A. Czuperska, *Zapisy terroru...*, s. 1.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ J. Tryrek, *Taniec wśród mieczów...*, s. 52.

⁶⁵ *Ibidem*.

na Pawiaku 18 października 1942 r., ale nie ustalono ani przyczyny aresztowania ani jej dalszych losów⁶⁶.

Anna Czuperska-Śliwicka w swoich wspomnieniach z więzienia Pawiak zatytułowanych *Cztery lata ostrego dyżuru* tak opisała okoliczności związane z ich aresztowaniem i rolą Józefa Olszewskiego:

„Przed miesiącem zgłosił się do nas kurier zapowiadany przez szefa, przebywającego wówczas w Rzeszy. Józef Olszewski (bo taki był jego pseudonim) podał umówione hasło, był świetnie zorientowany w kontaktach, z których znaleźmy ledwie kilka, i jego zachowanie w czasie trzydniowego pobytu u nas nie wzbudzało żadnych podejrzeń. [...] w nocy (z soboty na niedzielę) z 23 na 24 listopada 1940 r. obudził nas długi, alarmujący dzwonek, walenie i kopanie w drzwi. Mąż poszedł otworzyć, a ja - w przeczuciu najgorszego - zdążyłam jeszcze schować pewne kompromitujące dowody (fałszywe *Kennkarty*, adresy i fotografie) w skrytce, z której zabrali je później członkowie naszej organizacji. Przez uchylone drzwi zobaczyłam w przedpokoju gromadę cywilów z rewolwerami w ręku i oficera gestapo w monoklu. [...] Kiedy mijала przedpokój, idąc do sąsiedniego pokoju, zatrzymał mnie jeden z cywilów. Ku mojemu przerażeniu poznałam w nim Olszewskiego, który wtedy głośno powiedział, że powinniśmy się przyznać do wszystkiego, że szkoda naszych cierpień, bo »oni« wiedzą wszystko o nas, i o Karolczaku. Spojrzałam na niego siłąc się na obojętność i odpowiedziałam, że nie rozumiem, o co mu chodzi i do czego mam się przyznać, a nazwiska podanego nie znam. zdążyłam równocześnie zauważyć, że wygląda dobrze i nie nosi żadnych śladów pobicia (tylko w tym wypadku mogłabym jakoś zrozumieć jego postępowanie). [...] W świetle ulicznych latarni zorientowałam się, że wiozą nas w kierunku Alei Szucha. w długim, rzęsiście oświetlonym korytarzu, na drugim piętrze gestapo, stała grupa mężczyzn i kobiet zwróconych twarzami do ściany, z podniesionymi rękoma. Kazano i nam ustawić się w tej pozycji. stałam tak może godzinę. Raz po raz wzywano kogoś na badanie. [...] w pewnym momencie kazano mi się odwrócić. Przede mną stał oficer gestapo i cywil, ci sami którzy mnie aresztowali. obok nich Olszewski – i tu po raz drugi, próbował nakłonić mnie do zeznań tłumacząc, że obecnie jestem zwolniona z przysięgi i muszę powiedzieć prawdę. nie miałam już żadnych wątpliwości co do jego roli. [...] W początkach 1941 roku, w niedługich odstępach czasu byłam dwukrotnie wzywana na przesłuchania do kancelarii gestapowskiej na Pawiaku. Tu przynoszono na noszach mego męża i majora Ratajczaka-Karolczaka. O Olszewskiego nie pytali. Konfrontacji z nim nie mieliśmy. Podejrzenie nasze co do jego roli potwierdziły się raz jeszcze: szczegółowe poszukiwania na oddziale męskim nie dały wyniku – nie było go wśród więźniów⁶⁷.

W niektórych opracowaniach błędnie zakładano, że Józef Olszewski to pseudonim lub fałszywe nazwisko łącznika komendanta Okręgu Pomorskiego ZWZ⁶⁸.

⁶⁶ FGEZ, sygn. M-28/637Pom., s. 4–5: Józef Ratajczak, notatka autorstwa Stanisława Suszyńskiego sporządzona 23.12.1978 r. o Józefie Ratajczaku, kserokopia [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159953/edition/162337/content>

⁶⁷ A. Czuperska-Śliwicka, *Cztery lata...*, s. 9–11.

⁶⁸ K. Ciechanowski, *op. cit.*, s. 223 pisze: »jednak dekonspiracja związku walki zbrojnej a zwłaszcza Komendy okręgu [...] była rezultatem zdrady łącznika komendanta okręgu – występującego pod nazwiskiem Józef Olszewski

Prawdziwość nazwiska rodowego Józefa Olszewskiego podał po wojnie informator Urzędu Bezpieczeństwa o pseudonimie agenturalnym „Dąb” (NN) w swoim doniesieniu z 1949 r. o okolicznościach aresztowania mjr J. Ratajczaka ps. Karol⁶⁹:

„jak się później dowiedzieliśmy w Gestapo w Grudziądzu, to miał być w Warszawie również aresztowany »Karol«. Mieszkanie jego w Warszawie miał wskazać niejaki Józef Olszewski z Torunia, którego Gestapo zabrało z Grudziądza, a który przed aresztowaniem był kurierem Warszawa–Toruń. Olszewskiego przywieziono do Stutthofu, gdzie siedział do końca wojny, gdzie się obecnie znajduje nie wiem. [...] »Karola« chciano następnie przywieźć do nas, lecz jak się Olszewski lekko zdradził został w Warszawie w Gestapo. Podczas siedzenia w Stutthofie często nalegaliśmy na Olszewskiego, by nam opowiedział co się stało z »Karolem« odpowiadał wymijająco. Naszym jednak przypuszczeniem było, że Olszewski wskazał mieszkanie w Warszawie”⁷⁰.

Wspomnienia Anny Czuperskiej-Śliwickiej, nie mogły być znane „Dębowi” gdyż po raz pierwszy ukazały się dopiero w 1965 r. Ciekawa jest jednak informacja, że Olszewski wskazał warszawskie mieszkanie „Karola” po przewiezieniu go z więzienia Gestapo w Grudziądzu do Warszawy. Fakt ten wskazywałby na skuteczność śledztwa tamtejszego Gestapo pozyskującego od Olszewskiego dane o miejscu kontaktowym w Warszawie, w mieszkaniu Czuperskich⁷¹.

Z zapisów Czuperskiej-Śliwickiej wynika, że Olszewski gościł u nich w Warszawie przez trzy dni października 1940 r., jednak brakuje dokładnej daty. Zatem podczas miesiąca od połowy października do 23 XI 1940 r. aresztowano go i prawdopodobnie trafił do więzienia Gestapo w Grudziądzu. Brak jest informacji o okolicznościach wydania Niemcom warszawskiego punktu kontaktowego mjr J. Ratajczaka, gdzie zatrzymał się w październiku 1940 r.⁷²

Można przyznać rację Annie Czuperskiej-Śliwickiej, o braku torturowania go przez Gestapo, gdyż ślady tortur nie zniknęłyby nawet po miesiącu. Ciągłe zatem nie znamy odpowiedzi na pytanie dlaczego podał adres punktu kontaktowego mjr J. Ratajczaka w mieszkaniu Czuperskich. Najpewniej jednak nie ma podstaw do posądzania Olszewskiego o bycie konfidentem Gestapo i wykonywanie zadań agenturalnych w chwili denuncjacji tego lokalu. Gdyby realnie był wtedy konfidentem, nie wróciłby ponownie do więzienia Gestapo w Grudziądzu, ale pozostałby na wolności, z uwagi na możliwość skuteczniejszego wykorzystania operacyjnego⁷³.

Bez efektu zakończyły się poszukiwania J. Olszewskiego przez A. Czuperską wśród więźniów na Pawiaku, gdyż ponownie przewieziono go do więzienia Gestapo w Grudziądzu aby kontynuować śledztwo. Nie został zwolniony jako agent Gestapo, jak domniemywała Czuperska-Śliwicka⁷⁴.

45 [...]”. W przypisie nr 45 stwierdza: „nie ustaliłem, czy jest to nazwisko rodowe, czy przybrane w konspiracji”.

⁶⁹ IPN By sygn. 044/339, t. 2, doniesienie „Dęba” z 2 VII 1949 r. (odpis).

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ A. Gąsiorowski, *op. cit.*, s. 154.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 155.

Po zakończonym śledztwie trafił do obozu koncentracyjnego Stutthof. Z zachowanych oryginalnych dokumentów wynika, iż więzień Józef Olszewski urodził się 3 XI 1909 r. w Nowym Mieście i był malarzem mieszkającym podczas okupacji w Toruniu. Do obozu został wysłany przez Gestapo w Grudniżu 10 III 1941 r., w grupie członków organizacji „Grunwald”, ZWZ i Komendy Obrońców Polski. Otrzymał numer 10547 i przebywał na bloku VI. W listopadzie 1942 r. leczono go w obozowym szpitalu. Osadzony był do 22 V 1944 r., do chwili przekazania do placówki kierowniczej gdańskiego Gestapo. Cel tego przekazania nie jest znany⁷⁵.

Nie wiadomo nic o planach wykorzystania go jako agenta z uwagi na nieznaną jego dalszych wojennych losów. W podanym powyżej doniesieniu informatora Urzędu Bezpieczeństwa „Dęba” z 1949 r. widnieje ogólna informacja odnośnie pierwszego okresu powojennego: „Chciano go aresztować w 1945 r. w Toruniu, lecz uciekł w niewiadomym kierunku”⁷⁶. Potwierdzono tylko, że później osiedlił się w Gdańsku – Oruni i tam zmarł⁷⁷.

Niestety nie odnalazł go nigdy żaden badacz historii pomorskiej konspiracji. Być może stracono okazję do uzyskania danych kiedy i w jaki sposób został kurierem Komendanta Okręgu Pomorskiego ZWZ, co należało do jego zadań, w jakich okolicznościach i kiedy został aresztowany. Fakty te mogłyby przyczynić się do wyjaśnienia dlaczego oprócz zadenuncjowania warszawskiego punktu kontaktowego mjr J. Ratajczaka namawiał dwukrotnie Annę Czuperską do ujawnienia tajemnic organizacyjnych ZWZ⁷⁸.

Po aresztowaniach w 1940 r. (m.in. W. Ciesielskiego w Toruniu i J. Ratajczaka w Warszawie) sytuacja w Okręgu Pomorze się uspokoiła⁷⁹.

Dr Anna Czuperska przebywała w więzieniu Pawiak od 24 listopada 1940 r. do 31 lipca 1944 r.⁸⁰. Od 24 grudnia 1940 r. do chwili zwolnienia, pracowała w szpitalu na oddziale kobiecym Pawiaka, tzw. Serbii, jako lekarka-więźniarka łącząc pracę lekarza z działalnością konspiracyjną⁸¹.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

IPN By sygn. 044/339, t. 2, doniesienie „Dęba” z 2 VII 1949 r. (odpis).

Teczka osobowa Wacława Ciesielskiego, M244/853 Pom. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojskowej Służby Polek”.

Teczka osobowa Anny Czuperskiej-Śliwickiej z d. Kraweckiej ps. „Hanna” i in. nr K 696/1533 Pom. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojskowej Służby Polek”.

⁷⁵ Mógł być jako więzień wykorzystany przy jakichś pracach porządkowych w siedzibie sztabu Nadokręgu SS „Wisła” (SS-Oberabschnitt „Weichsel”) w Gdańsku przy ul. Opitzstrasse 2 (dziś Orzeszkowej), gdzie urzędował też Wyższy Dowódca SS i Policji w Gdańsku. Zob. J. Daniluk, SS w Gdańsku. *Wybrane zagadnienia*, Gdańsk 2013, s. 121.

⁷⁶ IPN By sygn. 044/339, t. 2, doniesienie „Dęba” z 2 VII 1949 r. (odpis)

⁷⁷ A. Gąsiorowski, *op. cit.*, s. 155.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ FGEZ, sygn. K:166/166Pom., s.30 Anna Paszkowska z d. Dydyńska Wspomnienia z okresu: wrzesień 1939 – maj 1945, [w:] <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159901/edition/162136/content>

⁸⁰ A. Czuperska-Śliwicka, *Cztery lata...*, s. 68.

⁸¹ *Ibidem*, s. 15.

- Teczka osobowa Anny Paszkowskiej z d. Dydyńskiej nr 166/166 Pom. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojskowej Służby Polek”.
- Teczka osobowa Jerzego Paszkowskiego, ps. „Kopernik”, 160–769/Pom. Fundacja „archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojskowej Służby Polek”.
- Teczka osobowa Józefa Ratajczaka, M-28/637 Pom. Fundacja „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej i Wojskowej Służby Polek”.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

- Ciechanowski K., *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945*, Warszawa 1972.
- Zonik Z., *Wyrwani z szeregów. Harcerki i harcerze na Pawiaku w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1988.

WSPOMNIENIA

- Czuperska A., *Cztery lata ostrego dyżuru. Wspomnienia z Pawiaka 1940–1944*, Warszawa 1968.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Gąsiorowski A., *Aresztowania w pionie łączności organizacji konspiracyjnych na Pomorzu Gdańskim i ich konsekwencje*, [w:] *Łączność konspiracyjna 1939–45, Materiały z XXVII sesji naukowej w Toruniu w dniach 16–17 XI 2017 roku*, red. B. Chrzanowski, Toruń 2019.
- Gierczyńska J., *Ślady pamięci dawnego warszawskiego więzienia Pawiak. 45. rocznica powstania Muzeum Więzienia Pawiak, „Niepodległość i Pamięć”, nr 32, 2010.*

BIOGRAMY

- Chrzanowski B., *Ratajczak Józef ps. „Karol”, przybr. nazw.: „Englert”, „Krauze”, „Karolczak” (1897–1942), kmdt Okręgu SZP–ZWZ Pomorze*, [w:] *Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, pod red. H. Maciejewskiej-Marcinkowskiej i A. Zakrzewskiej, cz. 2, Toruń 1996.

PUBLICYSTYKA

- Gojawiczyńska P., *A Pawiak?*, „Życie Warszawy”, nr 51, luty 1959.
- Trytek J., *Taniec wśród mieczów córki Pawła Kraweckiego*, „Radło” nr 1 (59) 2021.

NETOGRAFIA

- Część III b Alfabetyczny spis lekarzy w Warszawie, [w:] http://zbrojownia.cbw.wp.mil.pl:8080/Content/3688/DZS_1_5_6335_CZ_3B.pdf
- https://www.gminaradlow.pl/pro_radlow/zasoby/files/radlo/2021-1.pdf
- https://kpbc.umk.pl/Content/162337/PDF/Ratajczak_Jozef_28_637_Pom.pdf
- https://kpbc.umk.pl/Content/162136/Paszkowska_Anna_166_166_Pom.pdf
- <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/159948/edition/162331>
- A. Czuperska, *Zapisy terroru*, [w:] https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=135&navq=aHR0cDovL3d3dy56YXBpc3l0ZXJyb3JlLnBsL2RsaWJyYS9yZXN1bHRzP2FjdGlvbWV1ZFNlYXJjaEFjdGlvbWV1Z0eXB1PS0zInNlYXJjaF9hdHRpZDE9Njcmc2VhcmNoX3ZhbHVlMT1FeGVjdXRpb24mcGFuZUZyb209aW5kZXhzZWYy2gmcD0xNDU&navref=NTc7NHYgNWw7NTkgNDM7M3IgNGw7NDkgNHU7NGkgNHA7NGQgNHM7NGcgOWs7OTggOTM7OHgM3NhOzNyaiAxcTY7MXBvIG-NjczjtNWcgYjYyO2IwaSBjd3I7Y29xIGN3NztjbzggOWVxOzljMCA5ZXg7OWM3IDlnMD-s5ZGEgYjFsO2F5MyBiMW47YXk1&format_id=5
- <https://www.new.getto.pl/pl/Miejsca/D/Dzielna-Pawiak-24-28>
- https://kpbc.ukw.edu.pl/Content/196230/Ciesielski_Waclaw_244_853_Pom.pdf